

TƏRANƏ MEHDİYEVA
taranamehdiyeva1969@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti
33 Süleyman Rüstəm küçəsi, Bakı

MƏDƏNİYYƏTƏ XAS ƏŞYALARIN TƏRCÜMƏ STRATEGİYASI **XÜLASƏ**

Dünya sivilizasiyasında çağdaş dil məsələlərinin mədəni kontekstdə birgə tətbiqi bu iki amilin əlaqəli tədqiqinə gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, tərcümə zamanı mətni hədəf dilə çevirərkən hər iki dilin mədəni aspektlərinə yaxşı bələd olmaq lazımdır. İlk tərcümə tədqiqatlarının dil və dilçiliklə əlaqəsindən bəhs etməklə bərabər, aparılmış tədqiqatlarda tərcümə amili, ümumən ünsiyyətin xarakteri və onunla əlaqəsi, tərcümə məhdudiyyətləri və s. araşdırmaların xüsusiyyətlərinə diqqət çəkilmişdir. Bununla yanaşı tərcümədə müxtəlif yanaşmaların meydana gəlmə səbəbləri də araşdırılmışdır. Mədəniyyətlər arasında baş verən və mədəni elementləri ötürən proses kimi çıxış edən prosesdə yaranan problemlər göstərilmişdir. Bu, əşya adlarının, xüsusilə də hər hansı bir mədəniyyətə xas olan əşya adlarının tərcüməsi zamanı daha diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Vurğulanır ki, bu problemlər tərcümənin sadəcə dillər arasında deyil, mədəniyyətlər arasında baş verən və mədəni elementləri ötürən proses kimi çıxış etməsi faktını izah edir. Məqalədə bütün qeyd olunan məqamların nəzəri cəhətləri göstərilmiş, o cümlədən bu sahədə müəyyən dilçi-alimlərin hazırladıkları strategiyalar öyrənilərək təhlil edilmişdir. Müxtəlif alimlərin mədəniyyətə xas elementlərin tərcüməsində təqdim etdiyi üsullar da müxtəlifdir. Aparılmış araşdırmadan məlum olur ki, bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqli olan bütün strategiyalar, nəticə olaraq, fərqli mədəniyyətlərə aid olan əşya adlarının tərcüməsi zamanı tam anlaşılması, aydın qavranılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: multikulturalizm, tərcümə, əşya adları, mədəniyyət, strategiya

Son 2000 ildə tərcümə bir vasitə kimi bir dildən başqa bir dilə çevrilən düşüncələri ifadə etmişdir. Faktiki olaraq, dil həm mədəni, həm də ictimai ifadələri bildirən yeganə sistemdir, tərcümə əsnasında isə istər-istəməz ən azı iki dili və iki mədəni ənənəni əhatə edən fəaliyyət növüdür [11, s.200].

Digər bir tərəfdən isə dünya sivilizasiyasının müasir inkişaf mərhələsində mədəniyyət haqqında elm kimi kulturologiya XXI əsrin aparıcı elmi paradigması olmuşdur. Özünün universal xarakteri sayəsində kulturologiya onu müasir “elmlərin şahzadəsi” edən böyük tədqiqat imkanlarına malikdir. Kulturoloji biliklər, səriştəlilik və məsuliyyət uğurlu və davamlı inkişafın şərtidir [1, s.13].

“Mədəniyyət”in müxtəlif tərifləri arasında dildən və tərcümədən bəhs edən Nyumark bildirir ki, “Mədəniyyət, xüsusilə [5, s.94], müəyyən bir dildən ifadə

vasitəsi kimi istifadə edən bir cəmiyyətə xas olan həyat tərzini və onun təzahürüdür. Buna görə də hər bir dil özünəməxsus mədəniyyət xüsusiyyətlərinin olduğunu çatdırır.” Bu fikirdən də görüldüyü kimi, demək olar ki, mədəniyyətə aid əşyaların tərcüməsi istənilən tərcümənin ən çətin hissəsidir. Elə bu məqamda tərcüməçilər mənbə dildə nəzərdə tutulan mədəni aspektlərə necə yanaşmalı olduqlarını və onları hədəf mətnə uğurla çatdırmaq üçün necə düzgün strategiyalar tətbiq etməli olduqlarını bilməlidirlər.

Dil və mədəniyyət arasında həlledici qarşılıqlı əlaqə olduğundan, çoxlu sayda mədəniyyətin tərcümədə oynadığı mühüm rola dair araşdırmalar aparılmışdır. İlk tərcümə tədqiqatlarının dil və dilçiliklə əlaqəsi tərcümənin linqvistik aspektlərinə yönəlmiş təbiətini əhatə edir. Beləliklə, bu tədqiqatlarda linqvistik asimmetriyaları və tərcümə interfeysində izomorfizm, mənanın dil spesifikliyi kimi tərcümə amili, ümumən ünsiyyətin xarakteri və onunla əlaqəsi, tərcümə məhdudiyyətləri və s. araşdırılmışdır. Bu yanaşma tərcümənin vəzifəsinin müxtəlif linqvistik aspektləri arasında sərhədləri məhdudlaşdırmağa və ya müəyyən etməyə meyllidir. Eyni şəkildə, ədəbi və ya poetik tərcüməyə yanaşmalar tərcüməni müəyyən etmək üçün başqa bir cəhddir.

Bu son yanaşmalar ədəbi məsələlərə aid parametrlərə yönəlmiş, digər suallar mürəkkəb və geniş mətnlər, eləcə də onların maraqları və kontekstlərindən ortaya çıxır. Başqa sözlə, burada bəzi məsələlərin araşdırılması diqqət tələb edir: I) ədəbiyyatın eyni təbiəti ilə tərcümənin necə formalaşması və müəyyən edilməsi, II) müxtəlif ədəbi ədəbiyyatı tərcümə edərkən tərcüməçilər hansı təcrübələrdən – mətnlərin üsulları, formaları, janrları və növlərindən istifadə edirlər III) mətnlərin ədəbi ənənələrlə əlaqəsi IV) mətnlər onların kontekstləri ilə necə bağlıdır [9].

Bilikdə davamlı artımla tərcümə və tərcümə ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün daha sonra başqa bir araşdırma cəhdi inkişaf etdirildi. Tərcümənin mədəni yönünə diqqət yetirən tədqiqatçılara əsasən tərcümənin dildəki terminlər və ya mətn növləri ilə məhdudlaşmadığı, əksinə, mədəniyyəti də nəzərə almaq prinsipinin lazım olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Son dövrlərdə tərcüməşünaslıqda bu yeni yanaşmalar daxilində linqvistik köçürmədən daha çox mədəniyyətə, hədəfin funksiyasına diqqət yetirilməyinə baxmayaraq, Timoçzko [9] hələ də mədəni tərcüməni tərcüməşünaslıqda kompleks problem olaraq görünən mənbə mətnin təlimatlarından daha çox bir sıra müzakirələrdə əhəmiyyətini azaldan bacarıq və dil bilikləri tələb edən standart məzmun kimi təqdim edir.

Mədəni tərcümə sahəsində ənənəvi ideologiyalar arasında Post-kolonializm və İmperializm iki kontekst arasındakı mədəni fərqləri vurğulamaq üçün təqdim edildi. Mədəni tərcümədə tərcümə və postkolonial tənqidlər ənənəvi güc münasibətləri şərtləri olaraq ifadə edilmişdir [2; 7; 10]. Bu mənada tərcümə müstəmləkəçilikdə, müstəmləkəçiliyin subyektivliyini və təmsilçiliyini idarə edən

hegemon dil Qərbi Avropa müstəmləkəçi diskursunun qurulması kimi (bilik məcmuəsi kimi başa düşülür, təmsilçilik şərtləri, güc strategiyaları və s.) fəal rol oynamışdır.

Bunun ardınca qloballaşmanın artması ilə və multikulturalizmin inkişafında bu iki əvvəlki ideologiyanın rolu yavaş-yavaş azaldı, nəticədə müxtəlif mədəniyyətlər bir araya gəlməyə başladı və beləliklə, mədəniyyətlərarası məsafə azaldı.

Nida [6] hesab edir ki, köçürərkən formal ekvivalentinin olmadığı hallarda orijinal dildən hədəf dilə leksik vahid, ekvivalent dinamik tərcümə nəzəriyyələri bu mədəni boşluqları aradan qaldıra bilər. Katana görə [3] sosial elmlərdə alimlər və dilçilər arasında mədəniyyəti müəyyən etmək və ya ifadə etmək üçün konsensus yoxdur. Bu müəlliflər də hərtərəfli tək varlığın, mədəniyyət üçün universal strukturun bu problemin öhdəsindən gələ biləcəyinə inanırlar. Timoçzko da buna bənzər bir şey təklif edir, çünki o, bu məsələyə görə onlara daha güclü, əhatəli və səlis kontekstlər yaratmağa imkan verən mədəni tərcüməyə tərcüməçiləri cəlb edə biləcəyinə inanır. Bu üsullar kodlaşdırılıb və bu kodları, işarələri, inancları, dəyərləri, düşüncələri və mülahizələrdən istifadə edərək tərcüməçilər mədəni ekvivalentlik problemini bacardıqları qədər həll etməlidirlər.

Tərcümədə mədəni dəyişiklikdən bəri bu sahə mədəni dekodlaşdırma, yenidən kodlaşdırma və kodlaşdırma prosesi, habelə mədəni tərcümə nəzəriyyələri bütün kontekstlərdə tərcüməçilərə səlahiyyət verir. Timoçzkonun [9] qeyd etdiyi kimi, tərcüməçi diqqəti yalnız hər hansı bir aspektdə, siyasi və ya sosial aspektlərdə cəmlənməməlidir. Məsələn, tərcüməçi bunlara əməl etməlidir: mədəni cəhətdən fərqli iki cəmiyyət arasında siyasi məsələləri nəzərə almamaq; tərcüməçi ticarəti həyata keçirərkən vahid bir yanaşma qəbul etməlidir. Ona görə də qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçilər təkcə mədəni müxtəlifliyi aradan qaldırmaqla kifayətlənmir, ihəm də orijinal dilin bütün anlayışlarını hədəf dilə köçürmək öhdəliyi götürməlidirlər.

Bu perspektivdə tərcüməçi alimlər hər hansı mədəni köçürmənin düzgün və məqbul şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verən çevik yanaşmalar tapmağa çalışmışlar. Tərcüməçi bütün mədəni fərqləri köçürməyi nəzərdə tutma bilməz, beləliklə, məqbul tərcümə, xüsusən də yuxarıda qeyd olunan məqamlar tətbiq olunarsa, bir strategiyanın təqdimatını gücləndirə bilər.

Tərcümə strategiyaları tərcüməçilərin tərcümə ilə bağlı məsələləri, tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemləri həll etdiyi mexanizmlərdir. Bu strategiyalar hədəf dildə mənbə dilin ideya və konsepsiyalarının kodlanmasında istifadə olunan vasitələrdir. Həmçinin bu strategiyalar əsas planlarımızla son hədəflərimiz arasında əlaqə və ya körpü rolunu oynayır.

Buna nail olmaq üçün, Timoçzko tərcüməçilərə uyğun olan məzmun və mədəniyyət üçün strategiya seçməkdə kömək edə biləcək vahid yanaşma təqdim edir. Alimlərin söylərinə baxmayaraq vahid yanaşmanın səmərəliliyini nümayiş etdirmək

üçün hər bir tərcüməçi öz tərcüməsindən istifadə etməlidir, mətnin kontekstinə və müxtəlif səbəblərdən yaranan sosial və siyasi məhdudiyyətlərə görə xüsusi strategiya baxımdan vahid yanaşmanın istifadəsi ən yaxşı həll deyil.

Bu eyni xəttə olsa da, tərcüməçilərin mədəni fərqlərinin olduğuna inanır və hesab edir ki, tərcüməçilər dinamik olmalı, sabit qalmamalı, sayca məhdudlaşdırılmamalıdır. Bu baxımdan, Kronin (sitat gətirən Timoçzko: [9, s.256] tərcüməçiləri “qaçan sənətkarlar”, tərcüməşünaslığı isə “eskapologiyanın bir qolu” kimi təsvir edir. Əsasən, baş verən xarici elementlərə görə tərcüməçilərə senzura tətbiq edilir, belə ki, tərcüməçilər orijinal mətnə tam sadıq ola bilməzlər.

Bu problemlərə baxmayaraq, tərcüməçi alimlərin əksəriyyəti tərcümədəki çatışmazlıqlarda tərcüməçinin məsuliyyət daşdığını qəbul edir. Vahid və effektiv yanaşmalar tapmaq üçün bu gün tərcüməçilər böyük səylə iki cəmiyyət arasındakı məsafə və onların dəyərlərinə və inanclarına dair etnik qərəzlərdən dolayı mədəniyyətə görə bir strategiya və ya vahid yanaşmadan istifadə etməməyə üstünlük verə bilirlər. Mədəniyyətlər arasında ortaq maraqlar və dəyərlər tapmaq çətin məsələdir, buna görə də nəzərə alınmalıdır ki, tərcüməçilər mədəni tərcümənin bütün aspektlərini və vahid yanaşmanı götürə bilməzlər. Həqiqətən də, hədəf mədəniyyət haqqında nisbi məlumatlı olmaq tərcümə prosesində tərcüməçilərə kömək edə bilər. Yuxarıda qeyd olunan amillər senzuranın/özünüsenzuranın bəzi formalarına gətirib çıxarır; lakin istedadlı və bacarıqlı tərcüməçi senzuradan qaçmaq üçün əlindən gələni etməlidir.

Mədəniyyətə xas (mədəniyyətlə bağlı) elementlər, istər tək vahidli leksemalar, istər leksik ifadələr, istər deyimlər və ya ifadələr müəyyən bir mədəniyyətdən qaynaqlanır. Onların dildə olması bu mədəniyyətin xüsusi həyat tərzini, düşüncə tərzini əks etdirir.

Artıq hamıya məlumdur ki, tərcüməçilərin tərcümə edərkən öhdəsindən gəlməli olduqları bir çox çətinliklərin əsasında mədəniyyətlər arasındakı fərqlər dayanır, bunun üçün onlar hədəf dildə uyğun ekvivalentlər tapmalıdırlar. Larson qeyd edir ki, hər bir mədəniyyətin özünəməxsus terminləri və mesajları olduğundan, onlar çox vaxt digər dillərdəkindən çox fərqlənir, hədəf auditoriya tərcüməni öz mədəni perspektivindən deşifrə etməlidir [4, s.436].

Beləliklə, tərcüməçilər müvafiq ekvivalentliyi təmin etməklə hədəf auditoriyaya orijinal sənədin məzmununu anlamağa kömək etməlidirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün tərcüməçilər həm mənbə, həm də hədəf mədəniyyətlər haqqında hərtərəfli biliyə malik olmalıdırlar ki, onlar hədəf dil alıcılarını mənbə mədəniyyətinin həmin xüsusi elementi haqqında məlumatlandırma bilsinlər, eyni zamanda lazımi mədəni ekvivalentlik vasitəsilə tərcüməni hədəf auditoriya üçün mümkün qədər şəffaf edə bilsinlər.

Yuxarıda qeyd olunan bu problemlər tərcümənin sadəcə dillər arasında deyil, mədəniyyətlər arasında baş verən və mədəni elementləri ötürən proses kimi çıxış

etməsi faktını izah edir. Tərcümə mədəniyyətlərin bir dildən digər dilə ötürülməsi üsulu kimi ünsiyyəti o halda mümkün edir ki, tərcüməçilər Nidanın müəyyən etdiyi və izah etdiyi dörd əsas amili nəzərə alsınlar: 1) psixi proseslərin oxşarlığı, bütün insanlara xas olan, 2) emosional stimula fiziki reaksiyaların oxşarlığı (somatik reaksiyalar), 3) yüksək səviyyədə ümumi mədəni təcrübənin olması 4) digər insanların davranış nümunələrinə uyğunlaşma qabiliyyəti.

Nyumark onu da qeyd edir ki, köçürmə və rəqabətli təhlil mədəni sözlərin tərcüməsi üçün iki əks metoddur. Onun fikrincə, transferens "yerli rəng" adlandırdığı mədəni ad və anlayışları saxlasa da, geniş oxucu kütləsi üçün müəyyən cəhətlərin qavranılmasını azalda bilər [5, s.96]. Komponent təhlili isə "mədəniyyəti istisna edən və mesajı vurğulayan ən dəqiq tərcümədir."

Mədəniyyətə xas elementlərin xarakterinə əsasən müxtəlif strategiyalar işlənilib hazırlanmışdır. Bu məqsədlə Nyumarkın mədəniyyətə xas əşyaların tərcüməsi üçün 17 strategiyasından istifadə edilmişdir. Onlar aşağıdakılardır: Alınmalar, Naturalizasiya, Mədəni ekvivalent, Funksional ekvivalent, Təsviri ekvivalent, Komponent təhlili, Sinonimiya, Tərcümə vasitəli, Dəyişikliklər və ya köçürmələr, Modulyasiya, Qəbul olunmuş tərcümə, Tərcümə etiketi, Kompensasiya, Qısaltma və genişləndirmə, Parafraza, Bəndlər, Qeydlər

Bənzər bir düşüncədə Baker mədəniyyətə bağlı elementlərin tərcüməsinin 7 üsulunu müəyyən etmişdir: Daha ümumi söz (üstün mənada), Daha təbii / daha az ifadəli söz, Mədəni əvəzləmə, Alınan söz və ya alınma sözdən istifadə ilə bərabər izahat, Əlaqəsiz sözlərdən istifadə etməklə parafraza, Buraxma (sözü çıxarma), İllüstrasiya

Digər tərcümə nəzəriyyəçisi Pedersen mədəniyyəti alt yazılara çevirərkən ortaya çıxan başqa, yeni tərcümə problemini müəyyən edir. 2005-ci ildə yazdığı "Mədəniyyət Subtitrlərdə necə göstərilir" məqaləsi üçün o, alt yazılara xüsusi diqqət yetirməklə Ekstralingvistik Mədəniyyətə Bağlı Referansların (ECR) böhran nöqtəsi haqqında araşdırma apardı. Onun fikrincə, ECR aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

"Extralinguistic Culture-bound Reference (ECR) hər hansı bir mədəniyyətə bağlı lingvistik ifadə vasitəsi ilə cəhd edilən, dildənkənar varlıq və ya prosesə istinad edən və müvafiq şəxslə eyniləşdirilə bilən diskurs referentinə malik olduğu güman edilən istinad kimi müəyyən edilir, çünki bu referent bu auditoriyanın ensiklopedik bilikləri daxilindədir" [8, s.2]. Pedersen təklif etdiyi modeldə subtitrlər üçün mövcud strategiyaları müəyyən etdiyi geniş korpusun təhlilini ehtiva edir.

Pedersen [8, s.1] tərəfindən ifadə edildiyi kimi, "Saxlanma, Spesifikasiya, Birbaşa Tərcümə, Ümumiləşdirmə, Əvəzləmə, Tutma və ya Rəsmi Ekvivalentin istifadəsi" subtitrlər üçün mövcud strategiyalardır.

Ümumiyyətlə, dil və mədəniyyət arasında sıx əlaqənin fonunda tərcümənin ən çətin məqamlarından biri olan əşyaların adlarının tərcüməsini asanlaşdırmaq üçün bir

çox dilçi-alimlərin irəli sürdükləri müxtəlif strategiyalar fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan insanlar arasında anlamı mümkün etməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Fuad. Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya. Bakı: “OL” MMC, 2016, 260 s.
2. Bassnett Susan and Trivedi Harish (eds). Post-colonial Translation: Theory and Practice. London: Routledge, 1999, 216 p.
3. Katan David. Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters, and Mediators. Routledge, 2004, 432 p.
4. Larson Mildred L. Meaning-Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence (II ed.). Lanham, Maryland: University Press of America and Summer Institute of Linguistics, 1998, 600 p.
5. Newmark Peter. A textbook of translation. London: Prentice Hall International (UK) LTD, 1988, 292 p.
6. Nida Eugene Albert. Toward a science of Translating. Leiden: E.J. Brill. 2003, 341 p.
7. Niranjana Tejaswini. Siting Translation: History, Post-Structuralism, and the Colonial Context. Berkeley/ London: University of California Press. 1992, 216 p.
8. Pedersen, Jan. (2005). How is Culture Rendered in Subtitles? From: http://www.euroconferences.info/proceedings/2005_Proceedings/2005_Pedersen_Jan.pdf.
9. Timoczko Maria. Enlarging Translation, Empowering Translators. London: Routledge, 2014, 362 p.
10. Timoczko Maria. Translation and Political Engagement. Activism, Social Change and the Role of Translation in Geopolitical Shifts // The Translator. 2000, Vol.6, № 1, p. 23-47.
11. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2002, 524 p.

T.МЕХТИЕВА

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА КУЛЬТУРНО-СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ РЕЗЮМЕ

Совместное применение проблем современного языка в культурном контексте мировой цивилизации приводит к взаимосвязанному изучению этих двух факторов. Исследования показывают, что при переводе текста на целевой язык необходимо хорошо разбираться в культурных аспектах обоих языков.

Помимо разговора о связи первичного переводоведения с языком и лингвистикой, речь идет о переводческом факторе, характере общения в целом и его связи с ним, ограничениях перевода и т. д. Было обращено внимание на особенности исследования. Кроме того, были исследованы и причины возникновения разных подходов в переводе. Показаны проблемы, возникающие в процессе, происходящем между культурами и выступающем как процесс передачи культурных элементов.

Это следует учитывать более внимательно при переводе названий предметов, особенно названий предметов, характерных для какой-либо культуры. Подчеркивается, что эти проблемы объясняют тот факт, что перевод – это не только между языками, но и процесс, происходящий между культурами и передающий культурные элементы. В статье показаны теоретические аспекты всех упомянутых пунктов, в том числе изучены и проанализированы стратегии, разработанные отдельными лингвистами-учеными в этой области. Различны и представленные разными учеными методы перевода культуроспецифичных элементов. Из проведенных исследований известно, что все стратегии, в той или иной степени отличающиеся друг от друга, в итоге служат полному пониманию и ясному восприятию при переводе названий вещей, принадлежащих разным культурам.

Ключевые слова: мультикультурализм, перевод, названия предметов, культура, стратегия

T.MENTIYEVA

TRANSLATION STRATEGIES OF CULTURE-SPECIFIC ITEMS

SUMMARY

The joint application of contemporary language issues in a cultural context in world civilization leads to a related study of these two factors. Studies show that when translating a text into the target language, it is necessary to be well versed in the cultural aspects of both languages. Besides dealing with the relationship between primary translation studies and language and linguistics, the translation factor, the nature of communication in general and its relationship with it, translation limitations, etc. attention is drawn to the characteristics of the research. In addition, the reasons for the emergence of different approaches in translation are also searched.

The problems that arise in the process occurred between cultures and acts as a process of transmitting cultural elements are shown. This should be taken into account to be more carefully when translating item names, especially item names

specific to any culture. It is emphasized that these problems explain the fact that translation is not only between languages, but also a process that takes place between cultures and transmits cultural elements. The methods presented by different scholars in the translation of culture-specific elements are also different. This should be taken into account more carefully when translating item names, especially item names specific to any culture. In the article, the theoretical aspects of all mentioned points are shown, including the strategies developed by certain linguists-scientists in this field are studied and analyzed. From the conducted research, it is known that all the strategies, which are different from each other to a certain extent, as a result, serve the complete understanding and clear perception during the translation of the names of things belonging to different cultures.

Key words: multiculturalism, translation, item names, culture, strategy

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent F.M.Vəliyeva